

Tekenen in de tijd 223

29 oktober-4 november 2023

Tijdens de Nacht van de Theologie toonde de theologie een hernieuwd zelfvertrouwen. Erik Borgman toonde het tijdens zijn lezing, Katja Tolstaja heeft dit als Theoloog des Vaderlands het afgelopen jaar gedaan en Kees van Ekris zal het als haar opvolger het komend jaar doen.

Het was afgelopen vrijdag maar een kort nachtje. Bij het begin, in 2011 en 2012 moest de Nacht van de Theologie groots en meeslepend zijn. Deze vond plaats in de Hermitage in Amsterdam en was opgezet als een soort boekenbal voor theologen. De claim was dat de theologie zo liet zien dat zij als een volwassen discipline haar verachters aan kan. Er sprak wat mij betreft echter vooral een nostalgisch minderwaardigheidscomplex uit: je doet alsof je nog steeds toe doet. Dat is echter niet hetzelfde als er echt toe doen. Vrijdag was de Nacht van de Theologie van zeven tot tien uur 's-avonds in de Jacobikerk in Utrecht, met na afloop een borrel tot elf uur. Hij eindigde dus op het moment dat de nacht voor gecertificeerde nachtbrakers dus pas een beetje begint. Maar dit jaar getuigde het evenement van authentiek theologisch zelfbewustzijn. Niet omdat ik er sprak – al was dat het geval en heb ik geprobeerd mijn steentje eraan bij te dragen – en ook niet omdat ik ruimte kreeg voor een college van drie kwartier, waar gedurende eerdere nachten vaak de tirannie van de *soundbites* heerste. Het hele programma was doortrokken van de overtuiging dat theologie terug moet naar haar *corebusiness*: denken over God en over het bestaan van mens en wereld in dat licht.

Dat kwam niet als donderslag bij heldere hemel. De terugtredend Theoloog des Vaderlands, de van oorsprong Russische Katja Tolstaja – ook wel Tolstoj, maar in het Russisch krijgt de achternaam van vrouwen een vrouwelijke uitgang; voluit heet zij Ekaterina Vladimirovna Tolstaja – heeft deze boodschap al met verve uitgedragen. Katja is geboren in Leningrad, het huidige Sint-Petersburg en als jonge moeder uit de instortende Sovjet-Unie vertrokken. Daar wilde zij haar kinderen niet laten opgroeien. Naar eigen zeggen kwam zij bij toeval in Kampen terecht waar zij nog altijd woont. Katja Tolstaja is hoogleraar en vice-decaan onderzoek aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zij onderzoekt de theologische betekenis van de situatie van de voormalige communistische landen in Midden- en Oost-Europa in wat zij een 'theologie na de Goulag' noemt. Zij toonde zich steeds ook publiek bezorgd over het aan de macht komen van Vladimir Poetin en de wijze waarop hij alle stemmen van tegenstanders onderdrukt. Voor haar kwam de oorlog in Oekraïne niet als een verrassing. Sinds januari is ze naast haar universitaire werk en haar rol als Theoloog des Vaderlands ambassadeur van De Thuisgevers, een organisatie vanuit met name de kerken die asielzoekers met een verblijfstatus helpt aan huisvesting en ze ondersteunt hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving. Op donderdag 26 oktober zond de EO een documentaire over haar uit waarin te zien is hoe zij dat allemaal combineert. Er is ook te zien hoe zij in haar omgangsvormen Slavische warmte en onverzettelijkheid combineert met hedendaagse Nederlandse *efficiency* – en hoe zij daar soms mee worstelt.

Katja Tolstaja is ervan overtuigd dat de theologie van groot belang is, juist ook in de situatie waarin de wereld op dit moment verkeert. Dat draagt zij met verve uit. Op 15 september sprak zij bij het zogenoemde Prinsjesdagontbijt van met name politici en bestuurders van christelijke huize bij het begin van het nieuwe parlementaire jaar.

Thema was 'oorlog en vrede' en Tolstaja adresseerde in haar lezing het politiek gebruik – misbruik – van religie, met name ook in het Rusland van Poetin. Het wapen hiertegen zoekt zij niet in de eerste plaats in een andere politieke ideologie of in een institutionele scheiding van kerk en staat. Religie heeft volgens haar zelf het wapen in handen. Zij ging in op haar eigen oosters-orthodoxe traditie. 'In de Orthodoxie bestaat een sterk besef dat God alle menselijke concepten en alle menselijk begrip te boven gaat', zei zij. Tegelijkertijd is God, volgens de Orthodoxie 'overal aanwezig en vult alle dingen'. In deze visie op de goddelijke alomtegenwoordigheid ziet zij de antistof tegen niet alleen het misbruik van religie, maar ook tegen het misbruik van andere schepselen. Zij zei:

Wie gelooft dat het goddelijke de schepping doordringt, gelooft immers ook dat elk aspect van de schepping – of het nu gaat om mensen, dieren, natuur of materiële zaken – inherent respect verdient. Dit respect is niet gebaseerd op utilitaire of instrumentele waarde, maar op de intrinsieke heiligheid van elk wezen of ding. Deze opvatting vooronderstelt een waardensysteem waarin dingen en wezens niet worden gewaardeerd om hun economische, politieke of sociale waarde, maar om hun inherente goddelijke waarde.

Natuurlijk blijft het altijd mogelijk religie zo in te zetten dat het eigen volk of zelfs het eigen belang heilig wordt verklaard. Maar zij belijdt tegelijkertijd dat alleen God God is en mensen dus niet, hoe machtig ze ook zijn. God is bron, dragende grond en doel van alle dingen en Gods mysterie onttrekt alle dingen uiteindelijk aan de menselijke macht.

Daarom is er een theologie nodig die zich enerzijds keert tegen elke gebruik van religie voor politieke of maatschappelijke doeleinden. Ook als die ons sympathiek zijn: religie is er niet om welke ideologie, welk sociaal systeem of welke gedragscode dan ook te legitimeren. Anderzijds moet de theologie zich evenzeer keren tegen niet alleen het post-communistisch, maar ook het moderne Westers wereldbeeld dat van geen mysterie of transcendentie wil weten. Alleen als wij ons weer via de werkelijkheid door Gods mysterie kunnen laten aanspreken, kunnen we een nieuwe basis vinden voor een nieuwe cultuur. Dat is hoogst noodzakelijk, zo betoogde ik op mijn beurt in mijn lezing tijdens de Nacht van de Theologie, want op tal van fronten blijkt dat de heersende cultuur ons in problemen brengt en houdt die ons fundamenteel bedreigen. Dat wij daar niet los van kunnen komen, heeft alle karaktertrekken van een verslaving waarvan wij moeten afkicken. Evenals Katja ben ik ervan overtuigd dat theologie hierbij van belang is, omdat zij niet op eigen kracht een nieuw groot cultureel gemeenschapsverhaal optuigt – een nieuwe ideologie – maar verwijst naar Gods zeggingskracht door de werkelijkheid zelf heen.

Nu staan de Oosters-Orthodoxe en de Rooms-Katholieke theologie in tal van opzichten dicht bij elkaar. De nieuwe Theoloog des Vaderlands, Kees van Ekris, heeft zijn wortels in de Gereformeerde Bond, de gereformeerde traditie binnen de protestantse kerken dus. Hij werkt voor de IZB die over zichzelf zegt dat het erop gericht is 'binnen de Nederlandse context het gereformeerde belijden te actualiseren en vruchtbaar te maken voor een missionaire visie en aanpak' van kerken en christenen. Centraal staan hierbij thema's als de Bijbel als het Woord van God, de unieke betekenis van het sterven en de verrijzenis van Jezus Christus, het persoonlijke karakter van het geloof, de verzoenende en vernieuwende kracht van de genade van God en de fundamentele betekenis van de kerk in het handelen van

God. Dit lijkt alleen al in de taal mijlenver af te staan van Gods mysterie dat de schepping doortrekt en aan het licht wordt gebracht in iconen. Toch ligt de manier waarop Ekris zijn rol als Theoloog des Vaderlands denkt in te vullen in hoge mate in de lijn van wat ik hierboven schreef.

Het plan dat Ekris heeft ingediend, heet 'Theologie voor het oprapen'. Daarin legt hij uit dat hij op uiteenlopende plekken in onze samenleving theologie wil opdelen in de vorm van genade die zich aandient, schoonheid die zich toont, goedheid die zich zomaar manifesteert. Door dat te plaatsen in Gods licht, vindt de theoloog zijn of haar vak in Ekris' visie tekens opnieuw uit:

De theoloog heeft een eigen attitude. De theoloog vertraagt, verdiept, vraagt, betwijfelt. De theoloog gaat ook voor in het 'onderuit halen van zichzelf', in zelfkritiek en zelfrelativering. En, paradoxaal genoeg, zo kan ook zelfvertrouwen herwonnen worden voor theologie en theologen.

Soms is de theoloog in dit alles dilettant, meent Ekris, soms bondgenoot, soms trooster, soms activist, soms poëet. 'Ik ga dat op allerlei plekken doen, als ambassadeur van theologen en steeds als oefening in theologie'. Dit kan gemakkelijk gezien worden als een praktische uitwerking van Katja Tolstaja's pleidooi om Gods alles doordringend en omvattend mysterie serieus te nemen en van mijn conclusie dat de theologie moet breken met het westers-moderne uitgangspunt dat de werkelijkheid een in zichzelf gesloten, van God losgemaakt systeem zou zijn. Om uit mijn lezing van vrijdag te citeren:

De christelijke theologie steunt op de vooronderstelling dat dit niet klopt, dat de werkelijkheid in Jezus Christus opengebroken is en steeds opnieuw door de Geest opengebroken wordt. Theologisch gesproken is de schepselijke werkelijkheid alleen goed te begrijpen in het licht van Gods betrokkenheid erbij.

Dat theologisch begrijpen, dat gaat Kees van Ekris concreet proberen te doen het komende jaar. Ik ben buitengewoon benieuwd naar de resultaten.

Erik Borgman, lekendominicaan
voorzitter van de programmaraad van het Huis van Dominicus in Utrecht

Het portret van Katja Tolstaja is terug te zien op https://www.npostart.nl/theoloog-des-vaderlands-katja-tolstoj/26-10-2023/VPWON_1352086. De tekst van haar lezing aan het Prinsjesdagontbijt is te vinden op <https://www.stichtingprinsjesdagontbijt.nl/2023/09/25/2023-bijdrage-katya-tolstoj/>.

Het plan van Kees van Ekris voor zijn invulling van zijn rol als Theoloog des Vaderlands is te vinden op https://www.izb.nl/l/library/download/urn:uuid:e455d5ce-a6c8-4ffb-b546-4e6e9c530959/izb+-+projectplan+theologie+voor+het+oprapen.pdf?format=save_to_disk.

De tekst van mijn lezing tijdens de Nacht van de Theologie 2023 verschijnt binnenkort op <https://www.theologie.nl/>.